

УДК 930.25(410)

Марина Палієнко

ОСОБЛИВОСТІ ЗБЕРІГАННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ: ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ ТА СУЧАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ

У статті розглянуто історію виникнення перших королівських архівів у Великобританії, заснування Державного архіву Англії, охарактеризовано особливості організації зберігання історичних документів у XIX–XX ст., визначення тенденції розвитку архівної системи та діяльності Національного архіву Великобританії на сучасному етапі.

Ключові слова: Великобританія, королівські архіви, Державний архів Англії, сучасна архівна система, Національний архів.

В статье рассмотрено историю создания первых королевских архивов в Великобритании, основания Государственного архива Англии, охарактеризованы особенности организации хранения исторических документов в XIX–XX вв., выделяются тенденции развития архивной системы и деятельности Национального архива Великобритании на современном этапе.

Ключевые слова: Великобритания, королевские архивы, Государственный архив Англии, современная архивная система, Национальный архив.

The article is considering the history of foundation the first royal archives in the Great Britain as well as the process of establishing the Public Record Office. It is characterizing the storage of historical documents during the nineteenth and twentieth centuries. It is also determined trends in the development of archival system and in the activity of the National Archives today.

Key words: Great Britain, Royal Archives, State Archives of England, modern archival system, National Archives.

Архіви Великобританії пройшли тривалий шлях у своєму історичному розвитку: від заснування перших сховищ державних документів у добу Середньовіччя (Королівського архіву у Вестмінстері, Каплиці сувоїв) і до становлення сучасної розгалуженої архівної системи. В українській та російській історіографії цю проблему відображено лише побіжно у низці публікацій в архівній періодиці та на шпальтах енциклопедичних видань¹. І в той же час реформи, які відбулися в архівній галузі Великобританії на початку XXI ст., нині актуалізують необхідність звернення як до історичних витоків формування однієї з найдавніших у Європі архівних систем, так і до аналізу основних векторів її реформування на сучасному етапі. Можливості вивчення цих процесів значною мірою розширює джерельно-інформаційний потенціал веб-порталу архівів Великобританії, який містить не тільки законодавчі та нормативно-правові акти, відомості про діяльність архівних установ країни, але й численні науково-довідкові матеріали та електронні бази документів².

Перші кроки щодо організації зберігання державних паперів на землях Великобританії, як уже зазначалося, здійснено ще у добу Середньовіччя. Так, у XIV ст. створено Каплицю сувоїв (Rolls Chapel), причому згідно з королівським нака-

зом виділена для неї земельна ділянка назавжди закріплювалася за архівом³. Паралельно з цим формувався Королівський архів у Вестмінстері. У зазначених сховищах зберігалися матеріали королівської канцелярії, Парламенту, середньовічних судів та органів управління. У 1578 р. при Державному секретаріаті засновано Архів державних паперів, в якому відкладались найважливіші документи династії Тюдорів, зовнішньополітичні акти та листування.

Суттєва реформа архівної системи країни відбулась у першій половині XIX ст. У ході її було розроблено та ухвалено 1838 р. Закон про державні документи (Public Records Act) та засновано Державний архів Англії (Public Record Office, PRO), на який було покладено завдання зберігати матеріали королівської канцелярії та середньовічних судових установ. За традицією архів очолював «хранитель сувоїв» (Master of the Rolls). Цей титул зберігся з епохи Середньовіччя – перша згадка про нього в історичних документах відноситься до 1286 р. У той час його був удостоєний головний чиновник суду королівської канцелярії, згодом – хранитель архіву канцелярії (Keeper of the Rolls of Chancery), який відповідав за зберігання документів («сувоїв/rolls»), а та-

кож Великої державної печатки (Great Seal of the Realm). Про свою діяльність він звітував безпосередньо перед Парламентом.

Згідно з законом 1838 р. розпочато заходи щодо організації перевезення всіх державних паперів із лондонського Тауера, Вестмінстеру та інших сховищ до одного приміщення. Цим процесом керували «хранитель сувоїв», юрист Генрі Бікерстет, барон Ленгдейл (Henry Bickersteth, baron Langdale; 1783–1851), відомий як «батько архівної реформи», та його заступник, історик сер Френсіс Пелгрейв (Francis Palgrave; 1788–1861).

У 1851–1858 рр. для Державного архіву зведено спеціальний будинок у неоготичному стилі (архітектор Д. Пенеторн) на Ченсери Лейн (Chancery Lane) у лондонському районі Сіті. З метою запобігання можливим пожежам усі кімнати в будівлі були невеликими за розміром та відгалужені одна від одної товстими стінами (за подібним типом архівних споруд закріпилась назва «камерних», від лат. camera – кімната).

Слід відзначити, що, хоча закон 1838 р. проголошував державні документи «публічними», до 1852 р. не було створено умов для їх використання у наукових цілях, що значною мірою гальмувало розвиток історичної науки. Лише юристи мали можливість використовувати обмежену кількість документів за певну плату. Ці обмеження скасували після того, як у 1851 р. окрему петицію до Парламенту підписали 83 відомі діячі науки та культури Великої Британії, серед яких були письменник Чарльз Діккенс, історики Томас Маколей та Томас Карлайл. У 1866 р. в архіві відкрито читальні зали для дослідників, але доступ до окремих категорій документів все ще залишався обмеженим, причому, при видачі їх перевага надавалась особам, які мали професійний досвід у проведенні історичних досліджень.

У 1868 р. засновано Королівську комісію історичних рукописів (Royal Historical Manuscript Commission) – державний орган, головна функція якого полягала у збиранні відомостей про приватні архіви і колекції та публікації переліків документів, які в них зберігаються.

Упродовж ХХ ст. Державний архів Великої Британії продовжував зберігати матеріали центральних урядових установ, але адміністративно він не був пов'язаний з іншими архівами і не контролював їх діяльність. Суттєве збільшення як архівних фондів, так і кількості державних структур, що передавали свої документи на зберігання до нього, зумовило до ухвалення нового Закону про державні документи (Public Records

Act) 1958 р., який створював нормативно-правову базу для діяльності державних архівів. Згідно з цим законом відповідальність за зберігання державних документів переходила від «хранителя сувоїв» (Master of the Rolls) на лорда-канцлера (Lord Chancellor). Законом також передбачалося, що документи надходять до Державного архіву через 30 років, а відкриватимуться для публічного використання відповідно через 50 років після їх створення⁴.

Для керівництва адміністративною роботою архіву лорд-канцлер призначав хранителя державних документів (Keeper of Public Records). При лорді-канцлері функціонувала Консультативна рада у складі восьми членів, на засіданнях якої розглядалися питання про роботу читальних залів, допуск дослідників до архівних матеріалів, затверджувалась програма документальних публікацій.

Документи Державного архіву поділялися на дві основні групи (відділи).

1. Юридичні документи (Legal Records) – документи давніх, вже ліквідованих судових установ королівської канцелярії, які виконували не тільки судові, але й адміністративні функції. Сюди відносилися колекції середньовічних сховищ (Вестмінстера, Тауера, Каплиці сувоїв). Між іншим, тут зберігалась колекція найдавніших пам'яток англійської історії, у тому числі «Хартія вольностей» (1221), королівські накази, грамоти тощо. Найціннішими серед них були матеріали королівської канцелярії (з XI ст.), Палати шахової дошки (з XII ст.) – вищого фінансового органу королівства.

2. Документи державних установ (Department Records) – матеріали т. зв. Архіву державних паперів, створеного 1578 р. для зберігання документів державних секретаріатів. Згодом фонди відділу почали поповнюватися документами міністерств і відомств.

Державні документи, відібрані на постійне зберігання, мали надходити до Державного архіву не пізніше, ніж після закінчення 30-літнього терміну від дати їхнього створення. Фонди архіву комплектувалися документами Уряду Сполученого Королівства, включаючи документи Міністерства закордонних справ, Міністерства оборони та ін. Відповідно до архівного закону 1967 р. доступ до архівних документів відкривався через 30 років після їхнього створення, за винятком документів, які містили державну таємницю, а також конфіденційну інформацію (останні ставали доступними для використання лише через 70–100 років).

Документи в Державному архіві було поділено на 278 груп, кожна з яких містила матеріали окремого відомства. Тільки одну групу створено штучно – це група давніх колекцій, фондову належність яких встановити не вдалося. У свою чергу, групи поділено на класи, які склалися з одиниць зберігання: сувої (згортки), томи в оправі, коробки, справи, окремі документи⁵.

У 1977 р. відкрито нову будівлю Державного архіву у південно-західній частині Лондону К'ю (Kew). А у 1990-х рр. архівний комплекс у К'ю розширено і туди перевезли всі архівні фонди з Ченсери Лейн (нині у колишньому будинку Державного архіву розташовані Бібліотека та інформаційний центр Моена Лондонського королівського коледжу / The Maughan Library and Information Services Centre).

Слід відзначити, що документи двох палат Парламенту за традицією зберігалися окремо – в Архіві палати лордів (House of Lords Records Office). Його засновано як самостійну установу при Парламенті у 1946 р. Нині тут зберігаються документи, починаючи з 1497 р. і до сьогодення. У ньому, передусім, наявні документи обох палат Парламенту (акти Парламенту, документи комітетів, звіти про парламентські дебати, рукописні та друковані журнали засідань тощо), які за період від 1497 р. до 1849 р. – це пергаментні сувої, а після цього – друковані книги. Серед особових колекцій слід згадати архіви лорда Бівебрука (1879–1964), Д. Ллойд Джорджа (1863–1945) та інших відомих політичних діячів. У зв'язку з тим, що архів палати громад значно постраждав під час пожежі у Лондоні в 1834 р., до нашого часу дійшли лише окремі рукописні та друковані журнали, які там зберігалися.

Мережа місцевих архівів склалася у Великобританії тільки після Другої світової війни. Особливе місце в ній традиційно посідають Національний архів Шотландії в Единбурзі (National Archives of Scotland) та Державний архів Північної Ірландії у Белфасті (Public Record Office of Northern Ireland), які зберігають архіви установ цих держав до їхнього об'єднання з Англією, а також матеріали сучасних органів самоврядування.

В Англії та Уельсі налічується близько 250 архівів графств, які знаходяться в головному місті графства і фінансуються місцевою владою. Їх діяльність контролюють архівні комітети, до складу яких входять представники місцевої влади, науковці, викладачі університетів. Діяльність цих архівів регулюють акти місцевих органів влади, водночас вони можуть користуватися

консультативною допомогою з боку Державного архіву.

Серед сховищ загальнонаціонального значення безумовно слід також згадати рукописний відділ Британського музею (The British Museum) – один з найбільших у світі культурних центрів, в якому зібрані пам'ятки писемності, мистецтва та старожитності багатьох народів. В основу цього зібрання було покладено чотири приватні колекції – Роберта Коттона (Robert Cotton), Роберта Гарлі (Robert Harley), Ганса Слоуна (Hans Sloane) та королівську (Royal). Першу велику колекцію було передано у загальнодержавну власність у 1700 р. онуком сера Р. Коттона. Це була надзвичайно цінна бібліотека другої половини XVI ст. Свого часу цим зібранням дуже зацікавився король Франції Людовік XIV, який пропонував за неї власникові величезну на той час суму – 60 тис. фунтів. Натомість родина Коттонів подарувала його англійському Парламентові.

Сер Ганс Слоун – лейб-медик короля Георга II та другий після Ісаака Ньютона президент Королівської Академії наук – також володів дуже цінною колекцією, яка розміщувалася у його родовому замку в Челсі. За заповітом власника у 1753 р. цей замок разом із нею було передано у власність усій нації. Того ж року Парламент придбав за 10 тис. фунтів стерлінгів колекцію графа Оксфордського Р. Гарлея, яка складалася з 8 тис. манускриптів та 50 тис. книг. Усі ці зібрання й покладено в основу заснованого у 1753 р. згідно зі спеціальним актом Парламенту Британського музею. Для відвідувачів музей відкрито у січні 1759 р., а перша його експозиція розміщувалася в особняку XVII ст. в районі Блумсбері – в т. зв. будинку Монтегю (Montagu House). У 1757 р. король Георг II подарував музеєві «Стару королівську бібліотеку» (Old Royal Library). Цікавою є історія придбання Британським музеєм бібліотеки короля Георга III. Після його смерті у 1820 р. її ледве не продали у Росію, де на неї претендував цар Олександр I. Однак плани короля Георга IV позбутися таким чином видатків на її утримання зустріли спротив з боку Парламенту. Зрештою бібліотеку придбав Парламент і передав у 1828 р. Британському музею. Вона увійшла в історію під назвою «Королівської» (The King's Library).

Будівлю, в якій тепер розміщено музей, споруджено у 1823–1847 рр. за проектом архітектора Р. Смерка. Відому в усьому світі читальну залу у формі кола побудовано у середині XIX ст. за задумом тогочасного хранителя бібліотеки Е. Паніцци та проектом архітектора С. Смерка. У фон-

дах Британського музею зберігається колекція з понад 7 млн. предметів, які засвідчили історію цивілізації від її зародження до нашого часу. Між ними, зокрема, є пам'ятки культури Давнього Єгипту та Месопотамії (зокрема, так званий Розетський камінь, завдяки розшифруванню якого у 1822 р. Ф. Шампольон поклав початок вивченню єгипетського ієрогліфічної писемності). Тут зберігаються також пам'ятки, вивезені під час розкопок із палаців Ашурбанапала у Ніневії, шедеври античного мистецтва з грецького Парфенону, артефакти з мавзолею у Галікарнасі, залишки славнозвісного храму Артеміди в Ефесі.

Слід зазначити, що унікальна рукописна колекція Британського музею після заснування у 1973 р. Британської бібліотеки (British Library) була передана до останньої. Тепер це зібрання становить перший і найголовніший її відділ, у фондах якого зберігаються понад 7 млн. друкованих книг, близько 150 тис. рукописів, близько 100 тис. карт і грамот, понад 3 тис. папірусів, 500 тис. географічних карт, близько 1 млн. примірників нот. У 1998 р. королева Єлизавета II урочисто відкрила головну будівлю Британської бібліотеки у районі Сент Панкрас (St Pancras), до якої перевезли і бібліотечні фонди з Британського музею.

Колекція Британської бібліотеки зберігає історичні реліквії: Велика хартія вольностей (Magna Charta), записна книжка Леонардо да Вінчі, автографи О. Кромвеля, І. Ньютона, Е. Ротердамського, Г. Галілея та ін. В Архіві звуку є звукові записи, починаючи від XIX ст. і до сьогодні (включаючи сучасні CD, DVD та інші носії інформації). У бібліотеці наявні також понад 8 млн. марок. У ній створено інтерактивну комп'ютерну програму «Гортаючи сторінки» (Turning Pages), яка дає змогу переглядати безцінні книги і рукописи, не торкаючись їхніх оригіналів. Користувачі електронної бібліотеки мають можливість збільшити будь-яку частину тексту, прочитати і прослухати коментарі, які пояснюють зміст та особливості художнього оформлення кожної з них.

У 2003 р. відбулася нова, суттєва реформа архівної системи країни, в результаті якої на основі об'єднання Державного архіву Великобританії та Королівської комісії історичних рукописів засновано Національний архів (The National Archives). Ця державна інституція відповідає за збереження документів центрального уряду та судових установ та організує вільний доступ до цих документів. Водночас слід відзначити, що Національний архів Шотландії (National Archives

of Scotland) та Державний архів Північної Ірландії (Public Record Office of Northern Ireland) залишилися самостійними установами.

Головними структурними підрозділами Національного архіву є служба дослідників, відділ комунікацій, відділ управління документацією, відділ електронних зв'язків та розвитку партнерства, фінансова служба. Він розробляє стратегію розвитку архівної системи країни та надає консультативну допомогу як урядовим органам, так і приватним організаціям щодо кращої організації зберігання документів. На Національний архів також покладено функції експертизи історичної цінності державних документів з метою відбору їх на постійне зберігання. Архів знаходиться у західному передмісті Лондону – К'ю (Kew), а його колекція є однією з найбільших у світі й охоплює період від XI ст. до сучасності.

Одним з найбільших досягнень Національного архіву останніх років є розробка електронної системи управління документами, яка незабаром має замінити системи на паперовій основі. Він також створює електронні архіви пам'яток на паперових та інших носіях, з якими можна вже тепер ознайомитися у цифровому форматі. Спеціальний банк даних про неурядові архіви (National Register of Archives) дає можливість ознайомитися з матеріалами з британської історії, які зберігаються як у Великобританії, так і поза її межами.

У листопаді 2000 р. Парламент ухвалив Закон про свободу інформації (Freedom of Information Act), який набув чинності з 1 січня 2005 р. Згідно з ним, будь-хто у світі має право користуватися матеріалами Національного архіву, якщо вони не перебувають на таємному зберіганні. Цей акт забезпечив доступ до документів незалежно від часу їхнього створення та від місця знаходження (Національний архів чи державна установа). 30-літній обмежувальний термін використання документів скасовано, натомість гарантовано можливість вільного доступу до матеріалів державних та громадських органів, за винятком окремих категорій їх, які подані у додатках до закону. У Шотландії подібний акт прийнято у 2002 р.

Отже, кожний громадянин Великобританії або іноземець може надіслати запит про інформацію (лист, факс, або e-mail) до керівництва архіву, яке зобов'язане надати відповідь про наявність в архіві відповідних документів та забезпечити до них доступ. Незадоволені наданою відповіддю особи можуть звертатися до спеціально призначеного арбітра (Information Commissioner) або до

Інформаційного суду (Information Tribunal). Усі форми звернення до архівів та інших інстанцій, пов'язаних із забезпеченням права громадян на інформацію, подано на сайті Національного архіву.

Крім того, створено спеціальний сайт (www.borcis.ac.uk), на якому опубліковано архів державних документів Великобританії за останні 300 років. Звичайно, це не всі документи, але у вільному доступі тут можна віднайти повні тексти понад двадцять тисяч документів. Цей проект реалізовано спеціалістами Університету Саутгемтона за підтримки Британської бібліотеки. Пошук матеріалів можна здійснювати за категоріями, датами та ключовими словами. До кожного документа додано перелік пов'язаних з ним документів. Електронний банк даних «Access to Archives» («Доступ до архівів») містить інформацію про колекції документів в архівосховищах Англії та Уельсу.

Нині у фондах Національного архіву зберігається близько 11 млн. документів, які охоплюють понад 1000-літній історичний період. Найдавнішою пам'яткою архіву є «Domesday Book» – «Книга Страшного суду» (1086). У ній є детальний опис земельних володінь Вільяма Завойовника та його васалів, вона має виняткове джерельне значення, оскільки до XIX ст. залишалася найдокладнішим описом Англії⁶. Колекція архіву включає документи на паперовій основі та пергаменті, а також електронні документи, фотографії, плакати, графічні зображення і малюнки. Крім того, у фондах архіву є близько 6 млн. карт, які стосуються не тільки Британських островів, а й багатьох інших країн та регіонів світу.

Урядові документи надходять на зберігання до Національного архіву після закінчення 30-літнього строку від дати їх створення. Проте окремі категорії документів передають до архіву раніше згідно з Законом про свободу інформації. Крім того, у Національному архіві зберігається чи-

мало особових колекцій (головним чином політичних та військових діячів), а також приватних кампаній, подарованих або переданих архіву на умовах депозиту.

Таким чином, реформована архівна система Великобританії нині – це збалансований приклад успішного поєднання історичних традицій з інноваційними підходами в організації зберігання документів та використання їхнього інформаційного та наукового потенціалу. Пройшовши тривалий шлях історичного розвитку – від середньовічних королівських архівів, розміщених у баштах замків, до сучасних архівних центрів (таких, як Національний архів у К'ю), Великобританія запропонувала світові власну «архівну модель», яка творчо інтегрувала національний та інтернаціональний досвід.

¹ Антоненко І. Архіви Великої Британії // Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – С. 75–77; Кузнецова І. В. Некоторые аспекты организации делопроизводства и деятельности ведомственных архивов Великобритании // Вестник архивиста. – 1999. – Вып. 4/5. – С. 59–65; Курникова И. А. Как решается в Великобритании проблема доступа к информации // Вестник архивиста. – 1999. – № 2/3. – С. 85–98.

² Електронний ресурс: <<http://www.nationalarchives.gov.uk>> (Національний архів Великобританії).

³ У Каплиці сувоїв документи зберігалися до 1856 р., звідки їх перенесли до новозбудованого Державного архіву (Public Record Office), а саму каплицю знесено у 1895 р.

⁴ Ede J. R. The Public Recorded Office and its Users / J. R. Ede // Archives. – London, 1968. – October. – P. 185–192.

⁵ Тайек С. Управление архивным учреждением в Соединенном Королевстве Великобритании и Северной Ирландии // Отечеств. архивы. – 1995. – № 5. – С. 96–98.

⁶ Спочатку «Книга Страшного суду» зберігалась у Королівському архіві у Вестмінстері. У середині XIX ст. вона була передана до Державного архіву Англії. У 1986 р., з нагоди 900-ліття від дати її створення, була випущена електронна версія книги (з перекладом з латинської на англійську мову).

УДК [930.253:94](092)(477)

Ігор Срібняк

ОСОБОВИЙ АРХІВ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА: ВІД ТВОРЧОЇ ЛАБОРАТОРІЇ ВЧЕНОГО ДО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО НАДБАННЯ НАЦІЇ

У статті висвітлено основні етапи процесу розміщення, опрацювання та систематизації особового архіву видатного українського вченого Омеляна Прицака в Національному університеті «Києво-Могилянська

© Ігор Срібняк, 2011